

5. Igualtat i diferència en les teories jurídiques feministes¹

Encarna Bodelón González

Doctora en dret per la UB. Professora titular de filosofia del dret a la UAB.

Directora del Màster en polítiques d'igualtat de gènere: agents i d'igualtat.

Directora del Grup de Recerca Antígona de la UAB.

La radicalització de la igualtat en el feminisme de la segona onada

Per als més optimistes la desigualtat per motius de sexe és un problema en vies de solució, ja que els principis establerts en aquest terreny en les últimes dècades conduiran a satisfer les reivindicacions de les dones. Això no obstant, aquesta no sembla la percepció dels moviments de dones, que han reflexionat sobre la naturalesa dels canvis produïts i hi constaten greus deficiències.

Les estadístiques i informes mundials ens diuen que els més pobres d'entre els pobres són les dones, que els més violentats no només han estat exposats a la indústria de l'armament, sinó a les variades expressions de la violència de gènere. Aquestes dades també es poden posar al costat d'altres de positives: potser mai en la història tantes dones no havien lluitat per construir la seva llibertat.

Les dones de les societats occidentals hem assolit àmplies quotes de drets, encara que es continua comprovant que existeixen problemes per ampliar-ne el desenvolupament. És com si les dones ens haguéssim incorporat al món dels homes, però deixant coses a mig camí, sense solucionar, espais sense ocupar o com si es veiessin problemes irresolubles a l'horitzó. Ara bé, no sembla que sigui gaire clar quins són aquests problemes sense tractar, perquè en aparença el feminisme ha aconseguit un dels seus objectius fonamentals: la consecució del reconeixement jurídic de la igualtat de drets.

Quin paper té i ha tingut el dret en tot això? Aquesta és, sens dubte, una pregunta que ha d'interpel·lar a qualsevol filòsof o filòsofa del dret, no només en la mesura que el problema de la desigualtat de gènere té implicacions universals,² sinó també en la mesura que la història de la lluita pels drets de les dones fa emergir múltiples qüestions que

1. Aquest article és una traducció revisada del text publicat en la revista *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, l'any 2001.

2. Quan parlem de desigualtat sexual o de relacions de gènere desiguals no només ens referim a la manifestació exclusió històrica de les dones, sinó també a la construcció d'unes expressions culturals de la masculinitat-feminitat que també han resultat problemàtiques per a molts homes i dones, ja que han estereotipat la masculinitat i la feminitat.

tenen àmplies conseqüències per a les teories de la justícia, de la filosofia política i de la sociologia jurídica.

Aquest article se centrarà a examinar com, des de la teoria feminista, s'ha plantejat la polèmica al voltant dels conceptes d'igualtat i de diferència i quin és el seu significat. Després de la dicotomia igualtat/diferència, el feminisme s'aproxima a qüestions complexes, entre d'altres, com superar les deficiències de la crisi de l'Estat liberal i l'Estat del Benestar, i en quina mesura aquestes crisis responen al fet que aquests models no han resolt el problema de la desigualtat de gènere.

La polèmica sobre la igualtat i la diferència en la teoria feminista mostra que el desenvolupament complet dels drets requereix aprofundir el significat de la igualtat i que això implica reconstruir un model de relacions polítiques, econòmiques i jurídiques que s'ha basat, entre d'altres, en la desigual estructura de gènere. És a dir, no es tractaria només que el feminisme oferís una nova versió del problema de la igualtat material i la igualtat formal. Com veurem, l'aprofundiment del significat de la igualtat s'ha expressat de múltiples maneres en la teoria feminista, però conflueix en una vindicació de l'autonomia, de la llibertat, negada a les dones. Tal com afirma Celia Amorós:

Les vindicacions feministes d'igualtat històricament han anat sempre unides a les peticions d'autonomia per part de les dones, cosa que no resulta estranya si tenim en compte que existeixen relacions lògiques i orgàniques entre totes dues idees: els qui són iguals entre si són autònoms almenys en el sentit que cap d'ells no tindria cap raó per deixar-se tutoritzar o heteronormar per un altre. I, justament els qui no es regeixen per una llei que ells s'han donat a si mateixos, són els iguals, que només la comparteixen i s'hi autosotmeten en la mesura que conjuntament l'han pactat a títol de membres equipotents d'un cos cívic: així doncs, l'espai públic és l'*autos* per excel·lència. Definida sempre per l'altre i en funció dels interessos dels altres, la batalla de la 'dona' per l'autonomia ha estat sempre ben dura. (Amorós, 1995:10)

El nostre objectiu és mostrar com la igualtat perseguida pel feminisme comporta superar el marc epistemològic establert per la igualtat liberal endinsant-se en la idea d'autonomia, de llibertat. Des d'aquesta perspectiva perd sentit parlar de feminisme de la igualtat i de la diferència, ja que la diferència profunda està entre aquells projectes feministes que han expressat la necessitat de transformacions socials que augmentin l'autonomia i llibertat de les dones, i la d'aquells que mantenen espais de subjecció tant mitjançant tècniques d'igualació com de diferenciació.

Per continuar aquest viatge utilitzarem com a brúixola la història del feminisme espanyol dels últims vint-i-cinc anys. Quan avui dia es pensa en el feminisme i en les seves aportacions a la teoria del dret i la filosofia política, se sol fer referència als treballs de la teoria jurídica nord-

americana. Efectivament, la visibilitat de la *feminist jurisprudence* ha estat molt notòria i algunes de les seves idees són força conegudes entre nosaltres. Això no obstant, és bastant més opaca la reflexió del feminisme espanyol o la d'altres feminismes més pròxims culturalment, històricament i políticament, com la de l'italià. Els motius d'aquest desconeixement no es poden atribuir a la suposada pobresa del debat espanyol, sinó que potser formen part del desmemoriament col·lectiu de la nostra història més recent i de la dificultat que comporta reconèixer una reflexió sobre temes jurídics allà on el pensament no s'articula amb les formes tradicionals de la teoria jurídica. Com es mostrarà, els moviments de dones a Espanya han abordat problemes que sens dubte són centrals per al debat iusfilosòfic. Visibles o invisibles per al dret, les dones han estat molt presents a la nostra història recent, i recordar-ho ens ajudarà a plantejar millor alguns dels problemes que ens afecten a tots i a totes.

Per aproximar-nos a la història del moviment de dones a Espanya en els últims vint-i-cinc anys, en proposem la classificació en tres períodes que enllaçarem amb els moments més destacats del debat sobre la igualtat en el feminisme espanyol, i que esbossen a continuació:

a) La igualtat reivindicativa (1975-1979)

A principis dels anys setanta el feminisme espanyol va incorporar l'aprofundiment en la igualtat que la segona onada del pensament feminista va generar. Aquest avanç en el concepte d'igualtat es va produir des d'una integració de l'anàlisi de diversos corrents del pensament feminista i a partir del concepte de patriarcat. Proposem examinar el pensament feminista espanyol, i en general, el feminisme de la segona onada basant-nos en la consideració que les insuficiències del model liberal de la igualtat s'expressen, entre d'altres, amb el concepte de patriarcat.

b) La diferència com a debat polític (1979-1982)

Les debilitats en la inclusió de les dones. En un segon moment veurem com el feminisme va abordar la necessitat de plantejar quina és l'aportació política de les dones. Aquest tema, que es va traslladar directament a la qüestió dels vincles del feminisme amb l'estructura de partits, va assolir també el significat de la igualtat per a les dones en la mesura que la igualtat és, per a algunes, un projecte que persegueix la igualació social amb els homes (universalització dels valors atribuïts als homes) i, per a d'altres, la superació de l'estructura de gènere (revisió de les categories i valors establerts).

c) La consolidació de la igualtat de drets i les deficiències de les polítiques públiques (del 1982 fins ara)

En els últims lustres, i malgrat la varietat d'orientacions teòriques dins del feminisme espanyol, s'ha consolidat la idea que, per a la seva completa realització, la igualtat exi-

geix allò que algunes persones denominen aprofundir en el projecte emancipador de la igualtat i d'altres, abordar les paradoxes de la igualtat. Aquest moviment de fons del feminisme espanyol no s'allunya d'altres acostaments al problema de la igualtat que han vingut de tradicions tan diverses com la del feminisme italià o la del nord-americà.

Com veurem, el feminisme espanyol dels setanta va articular gran part de les seves reivindicacions al voltant de la crítica del concepte de patriarcat i no només en relació amb el d'igualtat de drets. D'aquesta manera pretenem mostrar que, allò que es podria veure com una escassa reflexió sobre l'articulació jurídica de la igualtat respon, en realitat, a una visió que ja aleshores va arribar a entendre que la igualtat de drets requeria una aproximació més complexa.

La igualtat reivindicativa (1975-1979)

En els anys setanta el moviment feminista espanyol es va enfrontar al franquisme i a la relegació de les dones incorporant les aportacions del feminisme de la segona onada. La lluita de les dones no es va concebre exclusivament com l'eliminació de la desigualtat jurídica establerta per les lleis franquistes, sinó com la superació d'un model social que exclouïa les dones o les subordinava en la mesura que no es plantejava transformar àmbits privats de les relacions socials.³

Durant anys, la manca de drets va fer prioritària la lluita per un espai comú de llibertats per a homes i dones. Les dones es van veure afectades per les mateixes limitacions dels seus drets que els homes, però també per altres d'específiques. La consciència que les dones patien una problemàtica específica va afavorir, des de finals dels seixanta, l'aparició de grups de dones a l'oposició democràtica.

En els anys seixanta, encara que no es pot parlar d'un autèntic moviment de dones, ja es feien reivindicacions dirigides, prioritàriament, a l'obtenció de llibertats polítiques i socials en igualtat de drets amb els homes. La lluita per la igualtat es va convertir en un element imprescindible per trencar amb el passat. En el cas espanyol, els moviments de dones que van sorgir els anys setanta van tenir una forta influència socialista i marxista,⁴ encara que compartien amb el feminisme radical conceptes com el de patriarcat per expressar la idea de la subordinació femenina.

3. La situació de profunda discriminació de les dones durant el franquisme ha estat descrita a múltiples treballs, entre d'altres: Alcalde, 1996; Borreguero, 1986.

4. Cal recordar que durant el franquisme els primers grups de dones organitzats es van vincular als partits polítics en la clandestinitat. El més significatiu va ser el Movimiento Democrático de Mujeres (MDM), impulsat el 1965 per dones del Partido Comunista (Grau, 1993).

A partir de 1975 el moviment feminista estatal va rebre un fort impuls que es va materialitzar en la celebració de les I Jornadas para la Liberación de la Mujer, a Madrid, i les I Jornades Catalanes de la Dona, el 1976 a Barcelona. En aquestes trobades es va plantejar la necessitat de portar a terme un conjunt de reformes legals urgents i imprescindibles, però alhora es va subratllar la importància de denunciar les arrels de la discriminació sexual. Entre les conclusions de les jornades catalanes trobem les que fan referència al reconeixement de drets individuals: drets laborals, l'abolició del Servei Social, l'amnistia general, la supressió de delictes com l'adulteri, la legalització del divorci, etc., però també reivindicacions vinculades a canvis socials complexos, com la socialització del treball domèstic i el dret a la disposició del propi cos:

Reivindiquem:

Dret a un lloc de treball sense discriminacions.

Abolició de totes les discriminacions a la feina per motius de sexe.

Reconeixement de tots els drets laborals per a les dones treballadores.

Socialització del treball domèstic mitjançant serveis col·lectius finançats amb fons públics i gestionats democràticament des de la base. Ordenació urbana i construcció d'habitatges que permetin un plantejament col·lectiu de tots els aspectes abans indicats, etc.

[...]

8. Abolició de totes les lleis que discriminen les dones, etc.⁵

Malgrat la precària situació dels drets de les dones, és significatiu que les demandes fonamentals es dirigissin a combatre les raons de la discriminació de manera complexa i no es reduïssin a una senzilla equiparació amb els homes. No només es buscava trencar amb les desigualtats jurídiques que el franquisme havia construït, sinó que es pretenia que el dret pogués ser un instrument per construir la llibertat de les dones. La desigualtat jurídica es considerava una de les manifestacions de la subalternitat femenina, però el problema de fons era l'existència d'una estructura social patriarcal. D'aquesta manera, la desigualtat jurídica era un símptoma d'un problema que no era senzillament la discriminació, sinó el patriarcat. La igualtat jurídica —imprescindible— no era suficient: es requeria també una transformació de les relacions personals i socials.

Entre els anys 1977-1978 es van produir grans mobilitzacions que, abans de l'entrada en vigor de la Constitució, van donar lloc a un conjunt de reformes importants: la Llei de 26 de maig de 1978, que eliminava els delictes d'adulteri i d'amistament, o la Llei 45/1978, que despenalitzava la venda d'anticonceptius.

5. Vegeu *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternatives, 1977. Pàg. 497-499.

La polèmica més important d'aquells anys es va produir amb motiu del referèndum constitucional. La Constitució recollia moltes de les reivindicacions que havien mobilitzat les dones, com la igualtat davant la llei, però no incloïa altres drets exigits pel moviment, com el dret al divorci. Per aquest motiu, els grups de dones es van dividir entre els que criticaven el text constitucional i el seu silenci sobre determinats temes o el seu pronunciament sobre d'altres (com la preferència successòria reial atorgada a l'home), i els qui pensaven que la Constitució podia ser un bon punt de partida.

L'aprovació de la Constitució i la celebració de les primeres eleccions democràtiques van marcar un nou període en la vida social i política espanyola que va afectar profundament el moviment de dones. Una part del moviment va optar per prioritzar l'activitat política en el context dels partits polítics, mentre que altres sectors van avançar en la línia d'enfortir el moviment de dones autònom.

Allò més rellevant d'aquest període és la complexitat amb què es va formular la igualtat, ja que la seva realització enllaçava amb l'eliminació de les estructures socials que produïen desigualtat i que es definien com a patriarcat. El concepte de patriarcat va ser àmpliament adoptat per tot el moviment de dones per expressar les insuficiències d'un model d'igualtat que pretenia incloure-les però sense reformular els pressupostos de la seva inclusió, ni plantejar el problema de la llibertat, entesa aquesta com a no-subjecció a uns rols o assignacions.⁶

A les vindicacions del feminisme espanyol dels anys setanta veiem que llibertat, drets i igualtat es van entrellagar. Les crítiques al model patriarcal van posar de manifest el dèficit de llibertat que patien les dones, ja que sense abordar la subjecció era impossible accedir a uns drets plens i a una igualtat completa. Des d'aquesta perspectiva adquireix un nou significat el fet que els documents reivindicatius del feminisme espanyol dels anys setanta no s'articulin estrictament en el nou llenguatge dels drets iguals, sinó que incloquin la noció de patriarcat.

6. Es poden esmentar aquí unes reflexions actuals d'Amelia Valcárcel sobre el fonament de la llibertat i la seva relació amb la igualtat:

«La llibertat moderna està mediada per la idea d'igualtat en tots els casos. La seva articulació es tradueix en les llibertats negatives i positives. Totes reposen en un concepte radicalment nou d'individu. En aquest context es diu llibertat a una manera especial de posar en exercici la noció d'igualtat. Això s'aconsegueix mitjançant una instància medidora a la qual anomenem drets. En altres termes, el continent complet d'allò que anomenem drets o d'allò que d'ara endavant anomenem presumptes drets coincideix amb el continent de les llibertats. Els drets són les formes que la potència de la llibertat es dona. Aquests drets, que en el seu total se suposen iguals per a cada individu pel fet de ser-ho, ens reenvien a la noció d'igualtat que resulti pertinent. Els tres conceptes es relacionen constantment entre si: llibertat remet a drets, drets a igualtat, de la mateixa manera que igualtat suposa drets i drets porten a fixar el continent de les llibertats» (Valcárcel, 2000: 399).

La diferència com a debat polític (1979-1982)

El debat sobre la *diferència* en el feminisme és molt ampli i les heterogènies corrents del feminisme tenen una variada noció del concepte. Això no obstant, podríem dir que és gairebé unànime la consideració que la *diferència sexual* no és rellevant en si mateixa, sinó només en la mesura que produeix discriminació. Les discrepàncies s'articulen fonamentalment entorn a quin valor cal atribuir a aquesta diferència construïda socialment.

En general s'ha vinculat el feminisme liberal, el feminisme marxista i el socialista amb la idea d'igualtat, mentre que el feminisme radical se sol associar amb la idea de diferència. Ara bé, com pretenem mostrar amb el cas espanyol, igualtat i diferència no es poden contraposar, sinó que cal veure en cada cas si la igualtat i la diferència són estratègies que serveixen per trencar l'assignació tradicional de l'estructura de gènere.

A l'Estat espanyol la polèmica sobre la igualtat i la diferència es va plantejar com un debat sobre el tipus de participació política que comportava el feminisme i sobre l'abast dels canvis que reclamaven les dones. La lluita contra el franquisme i la manca absoluta de llibertats va propiciar la creació d'un espai feminista comú, presidit per la reivindicació de la llibertat i simbolitzat per la crítica al patriarcat. Aquesta unitat al voltant de la demanda d'igualtat es va veure truncada en la mesura que el nou marc jurídic constitucional va donar resposta als problemes d'igualtat formal. Les divisions van emergir els anys vuitanta i el motiu de disputa es va centrar en el paper de la diferència i l'acceptació o no de la doble militància. Aquestes diferències van marcar les polèmiques Jornadas de Granada de 1979, que van ser per a moltes dones un punt d'inflexió en el feminisme espanyol (Escario, P., Alberdi, I., López-Acotto, A.I., 1996).

A principis dels vuitanta es van fer importants reformes jurídiques, un bon exemple de les quals és la reforma del divorci. L'any 1981 es van produir dues reformes importants del Codi Civil: una va ser la legalització del divorci (7 de juliol de 1981) i l'altra adaptava la legislació familiar al principi d'igualtat entre homes i dones. La Llei del divorci serveix per il·luminar els avenços i les deficiències que es van donar des d'un primer moment sobre l'aprofundiment de la igualtat. El divorci constituïa una de les reivindicacions unànimes del moviment de dones i havia servit per articular una reflexió més àmplia sobre la necessitat de transformar el model tradicional de família. El moviment feminista va defensar una llei del divorci sense causes i on el procediment no es convertís en una càrrega per a la dona; per tant, la legalització del divorci havia d'anar acompanyada d'altres canvis que garantissin la llibertat i independència de la dona (Aubet, M.J., Calvet, M.D., 1980). La llei finalment aprovada va introduir la necessitat d'al·legar una causa i va articular un procediment complex. Va quedar fora de la llei una revisió profunda del model de relacions familiars, que amb el temps s'ha imposat com a urgent (Picontó-Navales, T., 1997).

Les noves regulacions, encara que molt importants, quedaven curtes per a gran part del moviment de dones, que havia aspirat a canvis molt més substancials. Tot això va dur a reflexionar en quina mesura la desaparició de la discriminació sexual exigia una transformació dels valors, que aquí seguirem gràcies a una coneguda polèmica que va tenir lloc a *El viejo topo*.

A propòsit de Granada: sobre les debilitats de la inclusió de les dones

A les discussions feministes de Granada va començar a agafar un gran paper el feminisme radical, però també el debat sobre si el projecte feminista es podia integrar o no totalment a les estructures polítiques dels partits.⁷ Mentre que una part del feminisme havia optat per integrar-se als partits polítics, una altra defensava la idea de l'autonomia del moviment de dones. D'aquesta manera, la discussió sobre la igualtat i la diferència en el feminisme va ser, abans que res, una controvèrsia sobre la naturalesa del treball polític del feminisme. Pot resultar paradoxal que en un breu període de temps es donés un canvi tan aparentment gran en les preocupacions. El fet que les primeres eleccions democràtiques es donessin els anys 1977 i 1979 és un dels elements que expliquen les noves preocupacions, però no l'únic, ja que des dels anys seixanta la teorització sobre el significat polític del feminisme s'havia generalitzat.

A Espanya la crítica de les formes de participació i de representació polítiques es va expressar a inicis dels vuitanta com un enfrontament entre les dones que realitzaven aquesta tasca des d'una estructura autònoma i les que buscaven ampliar el concepte de participació des de les estructures dels partits polítics. Això no obstant, el debat de fons que ja sorgia llavors era, en realitat, el de la ciutadania i com reflexionar sobre la participació política de les dones i amb això sobre la seva igualtat. En l'actualitat, la teoria feminista ha assumit que els variats corrents feministes busquen maneres diverses d'ampliar la participació política de les dones. El més interessant és que aquesta elaboració sobre com fer política des del feminisme està íntimament lligada amb aquella sobre l'aprofundiment de la igualtat, ja que en la mesura en què la participació política de les dones canvia la nostra noció de ciutadania es construeixen unes noves bases socials per a la igualtat. Aquesta relació entre plena ciutadania i igualtat és un dels debats centrals de feminisme actual, ja que, com indica Elena Beltrán:

Si amb alguna cosa ha estat relacionada la recerca d'una ciutadania plena per part de les dones ha estat amb el dret, amb l'àmbit jurídic en totes les seves manifestacions. Així

7. En aquest mateix sentit, Ana Rubio (1997) afirma que les jornades van significar un distanciament de les directrius dels partits i un anhel d'independència.

doncs, si ser ciutadana implica l'existència de drets i deures, uns i altres han d'aparèixer plasmats a les constitucions i a les lleis dels països la ciutadania dels quals es pretén. La lluita de les dones per la seva emancipació està fortament vinculada a la necessitat del seu reconeixement com a subjecte actiu capaç de prendre decisions i d'assumir responsabilitats. El dret sempre ha tingut un paper important en aquests assumptes. Això no obstant, ja no es tracta d'aconseguir un canvi imprescindible a les lleis, o ja no es tracta només d'això. Ara es tracta de quelcom més (Beltrán, 1999:93).

Aquest *quelcom més* està essent indicat de molt diverses maneres des del pensament feminista contemporani i, entre d'altres manifestacions, les reflexions sobre la ciutadania expressen aquesta preocupació.⁸

Després de les Jornadas de Granada es va obrir un debat en algunes publicacions, que de nou es va presentar com una discussió entre igualtat i diferència encara que, com veurem, més aviat va tractar sobre el significat del feminisme, és a dir, com el projecte feminista comporta augmentar l'autonomia/libertat de les dones: les reivindicacions de les dones van encaminades a incorporar-se al món amb els mateixos drets que els homes o gaudir dels mateixos drets només és possible des de la transformació de determinats valors?

Una de les polèmiques més conegudes es va establir el 1980 entre Empar Pineda, Celia Amorós i Amelia Valcárcel, en discussió amb Giulia Adinolfi i amb el naixent feminisme independent. Giulia Adinolfi, que provenia de la tradició marxista, va construir el concepte de *subcultures femenines* per mostrar que les transformacions socials que proposava el feminisme es podien recolzar en la condició subalterna de les dones, és a dir, que aquesta condició tenia algunes característiques que havien de ser universalitzades (Adinolfi, 1980:23-26). El terme *subcultura femenina* es referia a determinats valors que l'específica discriminació de les dones a les nostres societats havia fet que s'associessin amb l'ésser femení. Cal indicar que ni Giulia Adinolfi ni la major part del feminisme radical o independent no van fonamentar el projecte feminista de la diferència⁹ en elements de tipus biològic o cultural essencialista, sinó de tipus polític.¹⁰

8. La rellevància del debat feminista sobre la ciutadania es pot examinar a diferents textos: Bodelón, 1996; De Villota, 1998; Mouffe, 1999; Ortega, Sánchez y Valiente (ed.), 1999; Rubio, 1997.

9. El que amb el temps s'ha identificat com a feminisme de la diferència és un conjunt de tendències molt dispar, tant en el cas espanyol com en d'altres casos. En aquest sentit, cal afirmar que descriure el feminisme espanyol autònom o radical dels anys vuitanta com a feminisme de la diferència no ens ajuda a comprendre'n el significat, ja que es basa en estereotips que no s'adeqüen, en la majoria dels casos, a la realitat del feminisme independent dels anys vuitanta.

10. Resulta interessant constatar que una de les primeres discussions teòriques que es van donar a Espanya sobre la igualtat i la diferència va venir amb la proposta d'Adinolfi, clarament vinculada a posicions marxistes i alhora desvinculada del feminisme independent.

Les idees del nou feminisme independent van ser criticades des de posicions molt diferents. Així, Empar Pineda, una coneguda feminista vinculada també a posicions marxistes, creia que era perillós i ambigu basar un projecte de transformació en suposades característiques comunes de la subordinació femenina. Això no obstant, compartia la idea d'Adinolfi de vincular la reivindicació d'igualtat amb canvis dels valors socials:

Durant molt de temps la lluita de les dones per aconseguir la igualtat amb els homes es va limitar a exigir que homes i dones fossin iguals davant la llei [...] quan avui parlem d'igualtat no ens referim només a l'equiparació jurídica [...] La igualtat a què aspirem exigeix profundes transformacions a tots els ordres de la vida... (Pineda, 1980:19).

Malgrat les diferències, tant el plantejament de Giulia Adinolfi com el d'Empar Pineda conflueixen en la idea que acabar amb la desigualtat sexual exigeix modificar estructures socials consolidades i que aquesta transformació no es produirà per la simple adhesió de les dones als drets conquerits pels homes. És a dir, en els dos casos es presumeix que per incorporar les dones a la *igualtat* s'han de canviar les condicions d'exercici de la igualtat.

Una crítica diferent és la que Amelia Varcárcel plantejava. En el conegut article "El dret al mal" (1980) exposava el seu escepticisme davant dels discursos que presentaven el feminisme vinculat a la idea d'una moralitat superior de les dones. Com ja s'ha dit, aquesta va ser una idea poc estesa entre el feminisme espanyol. Varcárcel analitzava les deficiències que podia produir la igualtat entesa com a superació moral, és a dir, la fal·làcia que suposava atribuir suposats valors a les dones:

Només queda una via oberta a la parella universalitat-igualtat: que les dones facin seu l'actual codi dels homes... Universalitzem definitivament, contribuïm al bé fent el mal. Si no els podem fer tan bons, fem-nos nosaltres tan dolentes: no exigim castedat, perdem-la; no imposem dolçor, fem-nos brutals; no atresem naturalesa, destruïm-la amb el fervor del convers (1980: 29).

Efectivament, una de les lluites del moviment de dones ha estat la de desvincular-se dels suposats valors atribuïts a la feminitat, com ara la castedat i la dolçor. La transgressió ha estat especialment reprimida a les dones, per tant, una forma de desmuntar el mite de la *feminitat* és reivindicar també per a les dones tot allò, de positiu i de negatiu, que els ha estat sostret. D'aquesta manera, Varcárcel encerta quan afirma que el feminisme ha pretès la igualació moral, poder determinar-se com individu sense estar subjectes als cànon de bondat o de maldat vinculats al gènere. Aquesta és una part del projecte de la igualtat reivindicat per les dones.

No podem oblidar que el feminisme també ha buscat alguna cosa més que la igualació moral amb els homes. En primer lloc, hem de precisar que en molts casos la igualació moral que han buscat les dones no es relacionava amb un projecte moral tal com el que defineix Amelia Varcárcel. Resulta essencialista i simplificador afirmar que tots els homes comparteixen un projecte moral destructor i brutal. En segon lloc, tant la tradició del feminisme socialista i marxista, com la del feminisme radical, han afirmat que la igualtat de les dones amb els homes no es realitzarà sense un canvi de les relacions socials sobre les quals es basa la construcció de la identitat de gènere. Tota la nostra comprensió contemporània del problema de la desigualtat sexual ha assumit que no és possible trencar l'estructura desigual de gènere si no es modifiquen peces importants d'allò que forma el nostre model social, per exemple, respecte del treball reproductiu. No es pot construir una autèntica igualtat sense modificar els fonaments sobre els quals s'edifica l'estructura actual de la desigualtat sexual.

El projecte d'emancipació social de les dones s'ha d'enfrontar a preguntes crucials, com ara les referents a si aquest projecte implica que les dones han de participar acríticament en el món que se'ls ofereix. Si el projecte feminista únicament pretén situar les dones en les mateixes condicions que els homes, la resposta és que no té sentit un debat sobre els valors. Si, per contra, el feminisme pretén modificar unes estructures que han generat estereotips sobre la masculinitat i la feminitat, es fa necessari repensar (entre homes i dones) alguns dels valors que han estat utilitzats per organitzar les nostres societats. Així, per exemple, és difícil lluitar contra la violència sexual sense reclamar canvis de valors. La desigualtat social de les dones obeeix a raons profundes i per lluitar en contra seu cal modificar els valors socials que les subordinen, com els valors relatius a la seva sexualitat. La qüestió és complexa, perquè clar, no es tracta que les dones redimim el món, sinó que la tasca és universal, d'homes i dones.

Hem de recordar que ja a principis de segle l'escriptora anglesa Virginia Woolf afirmava que si l'objectiu del feminisme era només la consecució de drets iguals, el feminisme tenia els dies comptats. Efectivament, Virginia Woolf tenia raó. Si el feminisme s'ha mantingut viu al llarg d'aquest segle és perquè ha sabut donar a la igualtat un significat de transformació social, perquè ha mantingut la necessitat de promoure un canvi de valors que permeti desenvolupar igual les potencialitats d'homes i dones.

Una igualtat incompleta: la implícita subjecció de la igualtat liberal

Les diverses teories de la segona onada conflueixen en la idea que la igualació social requereix una lluita contra la subordinació social que va més enllà de la idea liberal d'igualtat, de manera que es fa inevitable que, en plantejar-se la lluita contra l'exclusió com

un canvi social, es provoqui una anàlisi sobre els valors. Aquesta reflexió sobre els valors dins del feminisme té diferents conseqüències: mentre que per a algunes feministes són les dones les portadores del canvi social, per a d'altres es tracta d'iniciar un debat que inclogui els dos sexes. Però amb això també s'obre un camp per a la discussió sobre la justícia. D'aquí el gran interès del feminisme contemporani per les teories de la justícia i, específicament, per la manera com s'hi configura allò privat i allò públic.

Els teòrics del contracte social presenten la diferència sexual com la diferència política entre la llibertat —per als homes— i la subordinació —per a les dones.¹¹ Gran part de la tradició liberal va entendre la igualtat des d'unes concepcions del subjecte i de la societat que resulten fortament excloents per a les dones, com la idea que la igualtat només era aplicable a l'esfera pública de les relacions socials i no a la privada. La teoria política moderna ha mostrat que una de les fal·làcies del liberalisme és que imagina els individus lliures i iguals. La teoria del contracte social oculta les noves relacions de dependència que s'estableixen a la societat capitalista entre diferents classes socials, genera una imatge de la societat com a homogènia socialment i culturalment, i fomenta la dependència implícita de les dones mitjançant el contracte sexual que regula l'esfera familiar, l'esfera no política.¹² En aquest sentit Habermas assenya-la que:

Cap regulació, per sensible que sigui al context, no podrà concretar de manera adequada el mateix dret a una configuració de la pròpia existència en el marc d'una autonomia privada, si simultàniament no reforça la posició de les dones en l'espai públic polític, fomentant així la participació i comunicació polítiques, que és l'únic lloc on cal aclarir els aspectes rellevants per a un tractament igual. Haver-se adonat d'aquesta connexió entre autonomia privada i autonomia pública és allò que funda les reserves del feminisme contemporani enfront del patró d'una política orientada a recollir èxits a curt termini, instrumental, orientada exclusivament als resultats; haver-se adonat d'això és allò que explica el pes que, sota el rètol d'*identity politics*, aquest feminisme atribueix als efectes que el procés polític té pel que fa al canvi de mentalitats. Conforme a aquesta compressió procedimental, la realització dels drets fonamentals és un procés que només pot assegurar l'autonomia privada de ciutadans i ciutadanes dotats dels mateixos drets, si va acompanyat d'una activació de l'autonomia ciutadana, de l'autonomia pública d'aquests. (Habermas, 1998:511)

11. Vegeu Cobo, 1995; Molina, 1994; Pateman, 1995; Madrid, 1995; Rubio, 1994.

12. A diferència de Pateman, Anna Jónasdóttir indica que la subordinació de les dones no s'ha estructurat bàsicament a partir de les pràctiques de violència sexual, sinó a través de la participació de les dones en el projecte de la propietat privada, l'ordre i l'estabilitat de l'Estat liberal (Jónasdóttir, 1993).

La realització dels drets fonamentals, entre d'altres el de la igualtat, ha d'estar vinculada a una transformació de les relacions socials que Habermas situa en el reforçament de la posició de les dones a l'espai públic. Ara bé, aquesta interconnexió entre autonomia privada i pública no és l'únic problema de la teoria feminista, sinó que al costat d'aquest es presenta el tema de com conceptualitzar de nou allò públic i allò privat. Precisament moltes de les crítiques feministes del treball de Habermas subratllen que l'autor no ha tingut prou present la perspectiva de gènere en la seva descripció d'allò públic i allò privat.¹³ Així, per exemple, Nancy Fraser apunta que:

Els principals punts febles de la teoria de Habermas pel que fa al gènere es poden trobar en la seva oposició categorial entre institucions del món de la vida i del sistema. I en les dues oposicions més elementals de què està format, la de la reproducció i la dels contextos d'acció. O més hauríem de trobar aquests punts fluixos en la manera com aquestes oposicions, interpretades ideològicament i androcèntricament, tendeixen a deixar de banda i a eclipsar altres elements potencialment més crítics del marc teòric de Habermas [...] Crec que els punts febles de Habermas són instructius. Ens permeten concloure alguna cosa sobre com hauria de ser el marc categorial d'una teoria crítica socialista feminista del capitalisme del benestar. Un requisit crucial és que aquest marc no sigui d'una manera que posi la família nuclear encapçalada per l'home i l'economia oficial regulada per l'estat en dos costats oposats de la divisió categorial fonamental. Requerim, per contra, un marc que sigui sensible a les seves similituds, que els posi al mateix costat de la línia, mentre que institucions que, fins i tot de maneres diferents, reforcen la subordinació de les dones, ja que tant la família com l'economia oficial s'apropien del nostre treball, curtcircuiten la nostra participació en la interpretació de les nostres necessitats i resguarden de la resposta polítiques a les interpretacions de la necessitat normativament assegurades. (1990:88)

Totes aquestes qüestions requereixen, com ha indicat Sheila Benhabib, revisar la separació habermassiana entre qüestions de justícia i les referents a *la vida bona*, a través d'una ètica universalista que adopti el punt de vista de l'*altre concret* (1990).

Recordem que Habermas ha criticat el treball de Carol Gilligan afirmant, tal com ho va fer Kohlberg (1984), que l'autora confon qüestions de *justícia* amb assumptes de la *bona vida* (Habermas, 1991). Habermas es basa en la distinció entre qüestions de *bona vida* i *justícia*. D'acord amb aquesta idea, a les societats modernes aquests dos aspectes estan separats, essent les relacions de tenir cura dels altres elements personals d'auto-

13. Algunes de les crítiques i comentaris feministes que ha rebut el treball de Habermas estan recollits a *Me-ehan*, 1995.

realització, però no de justícia, amb la qual cosa la cura i la responsabilitat envers els altres no són sinó elements que serveixen per avaluar la *bona vida*.

Tant Habermas com Kohlberg fan convergir la moral universalista amb una estreta definició del domini moral, en el qual només són centrals les qüestions de *justícia*. Això no obstant, una cosa és com definim l'àmbit o domini moral, i una altra, quin tipus de justificacions han de delimitar els nostres judicis morals i principis. L'universalisme operaria en la teoria moral amb relació a la justificació de principis morals i judicis. El procediment universalista serveix per configurar una forma individual i col·lectiva de deliberació i imposar límits amb relació a la justificació de determinades conclusions, però no té per què especificar pel seu compte l'àmbit moral. Benhabib comparteix la idea de Gilligan que el domini moral es troba format per qüestions de justícia i de tenir cura dels altres i que les relacions de tenir cura són qüestions genuïnament morals (Benhabib, 1992).

Justament, el problema de com construir l'espai públic i polític va ser, com hem vist, l'eix central de les Jornadas de Granada de 1979. Mentre que per a algunes calia construir la participació política de les dones des d'organitzacions autònomes, per a d'altres calia articular-la conjuntament amb altres espais polítics. Es tractava de dues opcions que compartien la idea de la necessitat de redefinir l'espai públic i polític per trencar la desigualtat de gènere. Tant les que defensaven la idea que el projecte polític feminista s'havia d'articular amb altres projectes polítics, com les que creien que el projecte feminista tenia una especificitat política, pretenien respondre a la gran qüestió: com augmentar l'espai dels drets de les dones, com augmentar-ne la llibertat.

Veiem doncs que no només la ciutadania es va configurar partint de l'exclusió de les dones, sinó també la justícia. L'estructura de gènere es reproduïx i construeix també en l'àmbit de les teories liberals de la justícia, que van marcar el naixement del nou subjecte jurídic. Ara bé, també les teories liberals i comunitaristes de la justícia contemporànies continuen acceptant la doctrina de les esferes separades, ja que encara ignoren la divisió sexual del treball i continuen promovent la idea que el subjecte de drets és un jo autònom, desvinculat de les necessitats dels altres. Aquest és un altre dels eixos centrals de la teoria feminista contemporània, explicar com les diferents teories de la justícia reposen en un conjunt d'implícits que deixen inalterat el paper de l'esfera privada.¹⁴

A les nostres societats l'adquisició de drets iguals ha fet trontollar escassament una estructura social que, per exemple, continua sense considerar una qüestió de justícia: l'atenció de la infantesa i de la gent gran. Per aquest motiu, quan el feminisme ha indagat

14. Vegeu Agra, 1994, Okin, 1989.

en les raons per les quals encara persisteixen impediments perquè les dones puguin desenvolupar totes les seves llibertats, arriba a la conclusió que les insuficiències de la igualtat procedeixen també de les teories de la justícia.

L'evolució de l'Estat liberal a l'Estat social ha fet que la igualtat també s'apliqui formalment a l'àmbit privat. Això no obstant, es tracta d'una aplicació que deixa en bona mesura inalterada la subordinació social de les dones, ja que no corregeix la desigualtat existent sinó que aplica la igualtat sobre una realitat desigual.

La consolidació de la igualtat de drets i les deficiències de les polítiques públiques (de 1982 a finals del s. xx)

A la dècada dels vuitanta es produeixen importants canvis polítics i socials a Espanya. El triomf electoral del PSOE a les eleccions de 1982 va marcar una època en què s'incrementa l'atenció de les institucions cap a la desigualtat sexual. Amb la creació de l'Institut de la Dona (1983) i els primers plans d'igualtat d'oportunitats apareix el que s'ha denominat *feminisme institucional*. Fins aleshores les mesures legislatives adoptades contra la discriminació de la dona havien eliminat les desigualtats més clamoroses, però tenien un caràcter que podríem titllar de puntual. La gran novetat a partir dels anys vuitanta és l'intent de construir un conjunt de polítiques públiques que donin resposta al problema de la subordinació social de la dona. L'impacte de les polítiques públiques que s'inicien en aquesta època i les seves deficiències ha començat a ser avaluat els últims anys i s'ha demostrat que, encara que van suposar un gran impuls en la definició dels problemes, no ho han estat tant en la fase de formulació i d'execució d'aquestes polítiques (Bustelo, 1999; Gil Ruiz, 1996; Valiente, 1996).

Les mesures legislatives que s'han desenvolupat, fonamentalment vinculades als plans per a la igualtat d'oportunitats, intenten anar més enllà de la igualtat formal i aprofundir en la igualtat material, gràcies a aspectes com l'educació i el treball.¹⁵ Ja s'ha indicat que els plans per a la igualtat d'oportunitats no constitueixen un conjunt de legislació antidiscriminació complet, i que aquesta és una de les seves carències en la mesura que al nostre país no s'han utilitzat els mecanismes més característics de les legislacions antidiscriminació, com les quotes o les accions positives en sentit estricte (Barrère, 1997).

Un dels temes més freqüentment analitzats ha estat justament un tipus de mecanisme de la legislació antidiscriminació pràcticament inexistent al nostre país: les quotes. La

15. El treball d'Ana María Gil Ruiz fa una esplèndida descripció de l'abast dels plans d'igualtat d'oportunitats en l'àmbit educatiu (1996).

discussió s'ha centrat sobre l'adequació constitucional de les quotes al nostre principi d'igualtat i sobre els seus efectes indesitjats.¹⁶ La sorpresa és que el rebuig a les quotes, en general, no s'acompanya d'anàlisis alternatives de les polítiques antidiscriminació, és a dir, el rebuig a les quotes o a les polítiques d'accions positives no se sol completar amb una proposta alternativa per abordar el problema de la desigualtat de gènere. Aquesta *absència* és molt significativa i distingeix la discussió jurídica i filosòfica sobre les quotes que, vinculades al problema de la desigualtat sexual, com un problema de tipus col·lectiu,¹⁷ d'aquella altra que planteja la seva discussió en el pla individual. Aquesta sol ser també la diferència entre aquelles crítiques a les quotes que sorgeixen de la pròpia teoria jurídica feminista i les que no tenen en compte el problema plantejat per l'anàlisi de gènere. En els casos en què la teoria jurídica feminista ha plantejat una consideració crítica de les quotes o fins i tot el seu rebuig, ho ha fet des de la premissa que l'esmentat mecanisme (en l'opinió d'alguns autors i autores) no satisfà la necessària eliminació de la desigualtat sexual.¹⁸

Ara bé, el problema central són les característiques que ha de tenir una legislació anti-discriminació per eradicar la subordinació femenina i aquest és el marc en què, encertadament, alguns autors i autores situen el debat sobre les quotes i altres mecanismes. A continuació, assenyalarem com es planteja des del context nord-americà, espanyol i italià l'ambivalència del concepte liberal d'igualtat i, amb això, de les polítiques antidiscriminació, i quins mecanismes es requereixen per superar-la.

Les conseqüències ambivalents de la igualtat

En el cas nord-americà es pot parlar d'un context fortament influït per l'articulació jurídica dels problemes socials. És a dir, davant l'existència de determinats problemes socials, més que un debat polític, econòmic i social es produeix un debat jurídic. Aquest fet ha motivat que les propostes feministes s'hagin vist en molts casos reduïdes a una argumentació a favor o en contra dels drets iguals o diferents.

16. La majoria de la doctrina i el propi Tribunal Constitucional avalen la seva constitucionalitat: Del Rio, T. "La discriminació positiva", a *Mujer, derecho y sociedad*. Sevilla: Fundació el Monte, 1996. Pàg. 321-339; Durán y Laguna, P. "Una aproximació comparada a les accions positives. El cas d'Itàlia, Noruega i l'Argentina". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 34 (2000), 279-298; Ruiz Miguel, A. "La igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional". *Doxa*, n. 19, 1990. Pàg. 79-82; López de la Vieja de la Torre, T., "Tolerancia y cuotas de representación femenina". *Derechos y Libertades*, n. 5, 1995. Pàg. 253-263.

17. La rellevància de situar la qüestió de la desigualtat i les polítiques de discriminació inversa en el pla col·lectiu ha estat assenyalada, entre d'altres, per Lucas, 1996; Ballester, 1996.

18. Algunes juristes italianes vinculades al pensament de la diferència sexual han manifestat els seus problemes davant de la legislació a favor de la paritat, en el sentit que limita l'avanç de les dones i no garanteix que canviï l'estructura de poder. Vegeu Campari, 1993.

N'és un bon exemple el tema dels drets de la maternitat. Aquest cas mostra com el dret pot discriminar les dones igualant o diferenciant. Inicialment els tribunals nord-americans van considerar la maternitat com una diferència a la qual van atribuir un significat discriminador. Davant d'això, els anys setanta va optar per lluitar contra la discriminació patida per les dones embarassades, homologant l'embaràs amb altres problemes com les malalties. Els anys vuitanta el feminisme nord-americà ha reivindicat la necessitat de reconèixer que l'embaràs no és una malaltia i que, per tant, es requeria un enfocament específic. Així doncs, es parla de valoració jurídica de les diferències i a partir d'aquí s'han articulat diferents tècniques per al reconeixement dels drets de les dones embarassades. La disjuntiva es va presentar històricament als Estats Units com una elecció entre igualtat i diferència.¹⁹ Això no obstant, el dilema real és l'oposició entre igualtat i desigualtat, per això algunes juristes nord-americanes han posat de manifest que no es tracta de *valorar jurídicament les diferències*, sinó de posar en dubte un ordre social que ha assignat a determinats elements el valor de la desigualtat, per exemple, a l'embaràs.²⁰

Aquest problema ha estat formulat de maneres molt diverses en el context nord-americà. Les dues probablement més conegudes són: en primer lloc, el que Martha Minow denomina dilema de la diferència i, en segon lloc, la idea de Mackinnon de superar el concepte de discriminació utilitzant el de subordinació.

El dilema de la diferència suposa que, si s'ignora la diferència, en els casos de grups subordinats es perpetua una falsa neutralitat, però si, per contra, ens hi centrem, es pot perpetuar l'estigma de desviació que comporta. Tant basar-s'hi com ignorar-la pot recrear-la i aquest és el dilema de la diferència. En lloc d'actuar com si igualtat i diferència fossin conceptes certs i constants, cal examinar com s'utilitzen i en quins contextos la diferència és considerada rellevant. Minow descriu tres aproximacions al tractament legal de la diferència i situa cadascuna d'elles a diferents contextos socials (Minow, 1990):

a) La perspectiva de les persones anormals suposa que les dues úniques maneres de tractar una persona són com un subjecte normal o anormal. Els *normals* tenen drets, mentre que els *anormals* estan subjectes a determinades restriccions. Aquest va ser el tractament que van rebre les dones mentre no se les va considerar subjectes de drets.

b) El model dels drets busca solucions individuals. Aquest és el model que, per exemple, la Cort Suprema als Estats Units va seguir els anys setanta en relació amb alguns drets, com la maternitat. En aquest cas, es manté la construcció dicotòmica del proble-

19. La manera com en el pensament jurídic feminista es va articular aquesta disjuntiva entre igualtat i diferència i les diverses tècniques d'assimilació, acomodació, drets especials, acceptació, etc. ha estat ja descrita a diversos articles: Beltrán, *op. cit.*, 1999; Bodelón, 1998; Carreres, 1995; García Amado, 1992; Giménez, 1998; Mestre, 1998.

20. La polèmica sobre l'embaràs a la doctrina feminista nord-americana es pot seguir als textos de: Finley, 1986; Taub, N. i Williams, W., 1993.

ma: se superen els conceptes de normal i anormal, però es manté la idea de la distinció i les seves conseqüències legals.

c) El model de les *relacions socials* subratlla que el tractament específic no sol qüestionar la norma general. Aquesta és la perspectiva seguida per Minow, que pretén centrar-se en el context per veure en quina mesura la diferenciació confirma o destrueix la distribució de poder existent i discriminadora. Es tractaria de no crear una nova distinció i no caure en la trampa de generalitzar les experiències de les dones.

La seva proposta és pensar la diferència rebutjant la seva construcció com a oposició a la igualtat.²¹ Segons l'autora, cal examinar a quins contextos resulta rellevant la diferència, amb la qual cosa aquesta s'utilitza per descriure les característiques d'una relació i no d'una persona o grup (Minow, 1985).

La *semblança* i la *diferència* han representat històricament dues alternatives que s'han utilitzat per millorar les condicions de les dones, en contextos polítics i socials que imposaven aquest marc de discussió. El problema rau en allò que s'entén per igualtat. Si s'accepta el concepte d'igualtat de la tradició liberal, aquest obliga a tractar les persones de manera abstracta, com si tinguessin les mateixes oportunitats i experiències. Encara que les limitacions d'aquest concepte d'igualtat afecten tots dos sexes, el seu impacte és més gran sobre les dones ja que a elles els ha estat atribuïda tradicionalment la responsabilitat sobre aquells elements que el model d'igualtat liberal descuidava. Aquells que se centren en la diferència semblen suggerir que la solució a les qüestions feministes és acomodar aquesta diferència, donar-li el seu espai però sense necessitat de canviar el funcionament de moltes de les relacions que han estat problematitzades pel feminisme.

La *feminist jurisprudence* ha desenvolupat bona part de les aportacions feministes a la qüestió de la subordinació social, en un context en què la dicotomia igualtat/diferència havia monopolitzat el debat sobre la desigualtat sexual. En bona mesura un dels seus èxits més importants consisteix a haver superat aquesta escissió i haver incorporat al debat jurídic la reflexió feminista sobre la subordinació femenina. És a dir, el problema de les dones no és exclusivament de discriminació (entesa com a aplicació injustament desigual de normes jurídiques essencialment justes), sinó de subordinació. En altres paraules, el sistema jurídic construeix i reproduïx una estructura social que relega les dones i això pot realitzar-ho tant igualant com diferenciant. Durant molt de temps el dret va discriminar les dones *diferenciant-les*, però avui dia també reconstrueix i reproduïx la subordinació sexual quan iguala homes i dones, sense tenir en compte que la situació de partida és el desavantatge social de les dones.

21. Una anàlisi de la rellevància del treball de Martha Minow per a la teoria jurídica és el de Juan Antonio García Amado (1996).

En aquest punt precisament es troben les deficiències de l'altra aportació important que hem proposat considerar, la del treball de Catharine MacKinnon. MacKinnon s'inscriu en allò que podríem denominar les teories que descriuen la desigualtat com un problema de subordinació. MacKinnon no és l'única a haver formulat aquesta idea en el context nord-americà, però sens dubte és una de les més conegudes, encara que la mateixa idea es troba elaborada en els treballs d'altres autores que tenen implicacions diferents de les de MacKinnon, com Anna Scales, Sylvia Law, Lucinda Finley o Iris Marion Young.

La formulació de la teoria de la *discriminació com a desigualtat* es realitza a l'obra de MacKinnon amb la contraposició de dues formes d'analitzar el problema de la discriminació: la discriminació com a diferència i la discriminació com a desigualtat (MacKinnon, 1989).

D'una banda, hi hauria totes les teories que agafen la *discriminació com a diferència*. Aquesta perspectiva té dues manifestacions: la neutralitat i els drets especials. La neutralitat suposa que el problema de discriminació es redueix, que el dret no tracta homes i dones de manera igual; la segona manifestació és la dels drets especials, que busca compensar els discriminats en la mesura que són diferents, amb la qual cosa contribueix a la reconstrucció de la diferència.

D'altra banda, l'autora defensa la idea de la *discriminació com a desigualtat*, segons la qual totes les pràctiques que subordinin les dones han de ser considerades pràctiques discriminatòries. D'aquesta manera, MacKinnon recull una idea compartida per gran part de la teoria jurídica feminista, encara que a partir d'aquí comencen les discrepàncies ja que, com ja s'ha dit, un problema central és determinar quines pràctiques socials generen subordinació.

Si afirmem que el problema de les dones no és de simple discriminació, sinó de subordinació, apareix una nova qüestió: Què s'entén per pràctiques subordinants? Quin tipus de mesures s'han d'adoptar en contra seu? Per dilucidar què entenem per subordinació o per desigualtat sexual hem de realitzar prèviament una avaluació, hem d'explicitar quin és el nostre projecte de justícia social i quina és la millor manera de resoldre'n les carències. Per fer-ho creiem que cal que les anàlisis feministes del dret es recolzin en les propostes del moviment feminista, la qual cosa implica tenir en compte que respecte d'alguns temes no hi ha una posició comuna, sinó en ocasions divergent (per exemple, el cas de la pornografia). En aquests casos resulta particularment difícil i perillós traslladar a l'àmbit jurídic discussions que almenys estan obertes. I això és erroni, ja que MacKinnon dirimeix de manera dogmàtica polèmiques obertes, per exemple, la qüestió de la pornografia o, en general, el significat de la sexualitat.

Minow i MacKinnon són dos exemples molt diferents de com pensar des del feminisme els problemes de la igualtat i aquesta diferència consisteix, entre d'altres raons, en

la metodologia utilitzada per totes dues. Mentre que Martha Minow i d'altres autores de la *feminist jurisprudence* estan fent un esforç per eixamplar els límits de la teoria jurídica tradicional, MacKinnon pretén construir un mètode jurídic feminista que es basa en algunes de les debilitats de la teoria jurídica tradicional.²² En aquest sentit és molt clara la crítica que Bartlett fa a la metodologia de MacKinnon i com la contraposa a la utilitzada per Martha Fineman, el treball de la qual és, en cert sentit, semblant al de Minow:

MacKinnon, de la mateixa manera que altres feministes, inclosa Fineman, creu que la situació de les dones és injusta i que aquesta injustícia és ocultada i mantinguda mitjançant disposicions jurídiques i socials que aparenten ser neutrals i objectives però que, en realitat, afavoreixen el privilegi masculí. Això no obstant, per a Fineman aquesta idea és la hipòtesi que ella intenta provar, mentre que per a MacKinnon, aquesta idea és el mètode i el missatge, tot en un. (Bartlett, 2000: 45-46)

La desigualtat sexual, un problema de llibertat?

El context de la discussió sobre les polítiques antidiscriminació a Espanya ha estat marcat, com ja s'ha assenyalat, per l'absència de les mesures més característiques d'aquest tipus de legislació, les quotes, i per la recent aparició històrica d'un conjunt de polítiques públiques dirigides a abordar el problema de la desigualtat sexual. Els últims anys ha sorgit un intens debat iusfilosòfic sobre la pertinència de les quotes i les accions positives, que s'ha produït preferentment com a reacció davant de la legislació i jurisprudència europees. Això podria conduir-nos a pensar que els instruments utilitzats fins ara a Espanya han estat poc examinats pel pensament feminista.

Com altres moviments socials, els vuitanta el feminisme va tenir una menor visibilitat social. Això no obstant, en aquests anys es porten a terme dues importants campanyes: la de l'avortament i la de la violència sexual. Precisament en aquesta dècada els grups de dones van escollir, entre d'altres, un tema que mostrava les deficiències dels plans d'igualtat: la violència de gènere.

Les diverses iniciatives feministes contra la violència de gènere van confluïr el 1989 en una campanya de la Coordinadora d'Organitzacions Feministes de l'Estat espanyol sota el títol: *Contra la violència machista*. El document analitzava i proposava mesures contra la violència domèstica, la violència sexual i la violència contra les prostitutes:

22. Les aportacions metodològiques de la teoria jurídica feminista han estat objecte d'atenció en altres textos com: Bodelón, 1998; Barrère, 1996, i García Amado, 1992.

La base de la violència que pateixen un tant per cent important de dones a les nostres societats rau en la situació de desigualtat, de subordinació i d'opressió que tenim les dones. Opressió que es dona a través de múltiples mecanismes i que té diferents manifestacions. (1989: 8)

El fet que els anys vuitanta el moviment de dones se centrés en el debat sobre la violència de gènere mostra algunes de les deficiències de les polítiques d'igualtat d'oportunitats que es van iniciar en aquesta dècada. Sembla paradoxal, en la mesura que les institucions analitzaven l'*exclusió* de les dones, que en els llocs amb una deficient representació femenina, els moviments de dones no es dediquessin majoritàriament a pensar sobre aquestes qüestions, sinó que dirigissin els seus esforços a un tema tan aparentment allunyat de la igualtat d'oportunitats com la violència de gènere. Això no obstant, la violència de gènere reflecteix l'altra cara de la igualtat, la de la "inclusió". Les dones han estat incloses a les nostres societats des dels pressupòsits d'una radical desigualtat que no només invisibilitza la seva aportació al treball d'atenció i reproductiu, sinó que les inclou incorporant la violència de gènere.

Els plantejaments feministes sobre la violència de gènere van avançar una visió d'aquest problema que després ha estat recollida pels plans d'igualtat, la idea que la violència de gènere mostra la situació de discriminació-subordinació que continuen patint moltes dones, i que remeiar aquest estat de les coses requereix uns plantejaments sobre la igualtat que trenquin amb les concepcions del model jurídic liberal. És significatiu que la violència contra les dones hagi aparegut a finals dels anys noranta com un autèntic problema de desigualtat sexual en els plans d'igualtat.

Veiem de nou que la història del feminisme espanyol ens assenyalava un element que amb el temps s'ha convertit en imprescindible per donar complexitat a les polítiques antidiscriminació: abordar les formes de la subordinació, la inclusió i l'exclusió que reconstrueixen una estructura de gènere desigual. Però a més, la Campanya contra la Violència Masclista va posar de manifest que la lluita enfront de la violència de gènere havia de partir de la llibertat de les dones, de la seva autodeterminació. Això suposa que els conflictes que genera la violència de gènere no poden ser abordats *tutelant* les dones, sinó incrementant-ne la igualtat, els drets, la llibertat:

Estem convençudes que una igualtat real per a les dones, que es tradueixi en una total absència d'agressions sexistes, no es donarà *per afegiment* mitjançant cap institució o normativa legal. Per aconseguir-se ha de ser volguda i constituïda per les pròpies dones en l'exercici de la seva pròpia autorganització. (1989:15)

El document de la campanya proposava que les reformes del Codi Penal eren un instrument que havia d'anar acompanyat de mesures socials, econòmiques, que potenciessin els drets de les dones amb la finalitat de fer-les més lliures, i a partir d'això construir-ne la igualtat.²³

Una elaboració semblant a la que es va produir a Espanya als anys vuitanta i noranta sobre el tema de la violència sexual es va donar també a Itàlia. Però a Itàlia, a diferència d'aquí, aquesta anàlisi de la violència sexual va conduir a una reflexió més explícita sobre els límits de les polítiques d'igualtat.

La idea d'augmentar els drets de les dones i amb això la seva llibertat i igualtat s'ha desenvolupat àmpliament en el feminisme italià, a partir del concepte de diferència sexual.

Entre 1974 i 1975 es va produir un apogeu del moviment feminista italià, que va coincidir amb la discussió sobre si els grups feministes vinculats a partits de l'esquerra havien o no de mantenir la seva doble militància (una discussió semblant al cas espanyol). En aquests anys es van realitzar també dues de les grans campanyes en què va participar el moviment feminista italià: la del referèndum sobre el divorci (1974) i la referent a la legalització de l'avortament (1975). Aquestes fortes mobilitzacions socials es van estancar a principis dels anys vuitanta. En aquests mateixos anys un nou impuls va dinamitzar el feminisme italià, els treballs de la Llibreria de Dones de Milà i la idees del feminisme de la diferència sexual.²⁴

El concepte de diferència sexual apareix els anys setanta, juntament amb d'altres com el de patriarcat o política sexual. Aquest concepte va generar nombroses suspicàcies perquè semblava comportar el perill de ser mal entès i conduir a posicions conservadores vinculades al determinisme biològic. La diferència sexual es refereix al fet que la gent neix en un cos sexual, un fet que no té una cobertura simbòlica satisfactòria per a les dones. Això significa, entre d'altres coses, que en l'epistemologia corrent, les dones hem quedat fora. El subjecte de dret és un ésser masculí que es declara presumptament universal. El pensament de la diferència sexual assenyalava que el subjecte de coneixement no és un ésser neutre universal, sinó sexual. A les societats patriarcales les dones veuen negada la seva identitat. El que coneixem com a femení en el patriarcat no és el que les dones són o han estat en el passat, sinó el que el patriarcat ha construït per a elles.

23. Una reflexió actual sobre el tema de la violència de gènere s'ha de tornar a plantejar en quina mesura moltes de les polítiques institucionals dels últims anys han incorregut en l'error de generar propostes que situen les dones en la perspectiva de la víctima i que no els faciliten els suficients recursos per construir la seva llibertat i amb això una sortida a la violència (Bodelón i Querol, 2001, en fase de publicació).

24. Sobre el pensament de la diferència sexual, Cigarini, L. *La política del deseo*. Barcelona: Icaria, 1996; DIO-TIMA, 1987; Irigaray, 1982; Llibreria de Dones de Milà, 1991.

Les diverses tendències feministes que sorgeixen a Itàlia a finals dels anys seixanta convergeixen en l'afirmació que les tècniques tradicionals d'aprofundiment de la igualtat, com la legislació antidiscriminació, reten compte només d'una part de l'experiència de les dones, però no l'arriben a descriure tota. És a dir, les tècniques que s'han utilitzat per desenvolupar la igualtat han pressuposat, en la majoria dels casos, que es tractava únicament d'incorporar les dones al món existent, però sense transformar-lo. No es tracta només de desenvolupar una intervenció jurídica *pal·liativa* que solucioni les injustícies que provoca la discriminació, sinó que bona part del feminisme italià es destaca per posar l'accent a la necessitat d'augmentar l'espai de les dones, la seva presència social i els seus drets positius.

Malgrat les molt diferents expressions del feminisme nord-americà i italià, hi ha un punt comú que és la crítica als models jurídics tradicionals de lluita contra la discriminació sexual. En els dos casos es fa un diagnòstic molt semblant dels problemes. La gran diferència és com fer-hi front. Mentre que la solució plantejada per gran part de les anàlisis feministes nord-americanes tendeix a buscar una renovació de les tècniques de la legislació antidiscriminació, en el cas italià la solució qüestiona de manera més profunda la intervenció jurídica. La raó d'aquesta diferència consisteix en el fet que el debat feminista italià reposa sobre una crítica política i filosòfica més profunda de la tradició jurídica liberal.

El feminisme italià assenyala que, més enllà de la discriminació històrica que han patit les dones, hi ha un problema de desenvolupament dels drets, un problema de llibertat. Des d'aquesta perspectiva, el denominat sostre de vidre no seria sinó la consciència que la igualtat està limitada, pel seu àmbit d'aplicació, a un model social que no ha estat definit a partir de les necessitats de tots els individus. Per aquest motiu, la realització de la igualtat exigeix una redefinició del model social que, entre d'altres coses, permeti universalitzar les activitats i valors que històricament s'han identificat com a tasques de les dones o valors femenins. Però també cal que la igualtat inclogui simbòlicament les dones, que ofereixi un espai a la seva llibertat i no s'entengui només com la simple adhesió a un model preestablert.

Aquestes propostes del feminisme italià es poden il·lustrar amb tres elements:²⁵

— De primer, el feminisme italià ha apostat per una utilització *escèptica del dret*. Ha posat de manifest l'ambivalència del dret respecte dels conflictes, ja que, encara que els instruments jurídics permeten reconèixer determinats problemes i expressar-los en termes de drets, també passa que quan traduïm determinades problemàtiques socials a

25. L'enorme complexitat del feminisme italià i de les seves propostes jurídiques no pretén ser abordada amb aquesta breu descripció, sinó que només ens proposem cridar l'atenció sobre l'originalitat del debat italià, que es pot veure seguint algunes referències: Cigarini, 1995; Ferrajoli, 1993.

l'àmbit jurídic se les simplifica i redueix, com ara en el cas de la violència familiar o sexual. Això no suposa abandonar la lluita per a l'obtenció de drets, sinó que es tracta més aviat de subratllar què és problemàtic delegar en formalitzacions la solució de conflictes complexos.

— En segon lloc, el pensament italià promou la idea de les dones com a agents del canvi social i no com a objectes de tutela jurídica. Freqüentment en la discussió nord-americana les necessitats de les dones es generalitzen i es presenta una imatge de les dones que les equipara a d'altres grups socials i les tracta des de la tutela. El feminisme italià insisteix en la diversitat de les necessitats femenines i planteja que cal un paper actiu de les dones en la construcció dels seus drets.

— En tercer lloc, contrasta també la importància donada al procés jurídic com a marc on fer presents les diferents necessitats de les diferents dones. El feminisme italià de la *diferència sexual* privilegia el procediment jurídic com enclavament on fer presents les dones. Es pot afirmar que mentre gran part de les juristes nord-americanes s'han centrat en l'objectiu de crear una metodologia jurídica feminista i una crítica de determinades categories, en el cas italià es tracta sobretot d'intercanviar l'experiència de dones, juristes i no juristes, per construir, des d'ella, algunes reflexions més globals. Es tracta d'un pensament sobre allò jurídic, que es basa en la no-neutralitat del dret i el reconeixement que les lleis són només un punt a partir del qual construir relacions a favor de les dones.

Igualtat i diferència: estratègies per a la construcció de la llibertat

Es pot pensar en la subordinació de les dones des de dues perspectives: la subordinació és conseqüència del fet que les dones no han accedit a les posicions socials ocupades pels homes en la vida pública, o es pot pensar que la subordinació és conseqüència d'una subjecció particular de les dones, una particular inclusió en el món (incloses a partir de la privadesa, de la família, la sexualitat). Per això hi ha dues formes de lluitar contra la subordinació: incorporar-se al públic o criticar la inclusió. Aquests dos models han estat utilitzats pel pensament feminista a Espanya.

El nostre treball ha pretès mostrar que a Espanya, de la mateixa manera que en el cas nord-americà, trobem que l'oposició real no es produeix entre igualtat-diferència, sinó entre les que entenen que la igualtat significa senzillament la incorporació a les formes de vida existents i les que consideren que la igualtat, per realitzar-se, implica un canvi social més profund relacionat amb els valors.

Des d'aquesta perspectiva, és especialment important que tant en el cas nord-americà com en l'italià s'hagi subratllat que el problema actual de la igualtat no és únicament el de l'anomenada valoració jurídica de les diferències, sinó l'eliminació de la subordinació

i la creació d'un espai de llibertat. El problema fonamental és que el concepte d'igualtat construït als estats liberals ha estat insuficientment criticat, ja que el pas de la igualtat formal a la igualtat material no resol un problema fonamental: Què entenem per igualtat material? Quins elements calen per a la realització de l'anomenada igualtat substantiva en relació amb les relacions de gènere?

En el cas espanyol, per les particulars circumstàncies històriques del país, tots els canvis s'han produït de manera molt ràpida, la qual cosa en dificulta la comprensió, però a la vegada ens ofereix un exemple summament clarificador. La terrible situació de desigualtat social i jurídica en què el franquisme va situar les dones ens podria fer pensar que el feminisme en aquest país va concentrar les seves energies en la consecució de la igualtat de drets, entesa aquesta com l'accés al gaudi dels drets garantits als homes. Això no obstant, el nostre treball mostra que l'accés a la igualtat de drets no era sinó una part de les reivindicacions dels moviments dels anys setanta, l'altra se centrava a proposar canvis en l'organització d'estructures de la nostra societat, és a dir, es volien transformar les vides de dones i homes.

Amb els anys, els processos d'institucionalització d'algunes d'aquestes demandes feministes han posat l'accent en la construcció d'un marc jurídic i institucional que garanteix la igualtat de drets i amb freqüència relega la construcció d'un espai social. Per això, els *sostres de vidre* han aparegut sobre els nostres caps des del moment en què la igualtat s'ha desvinculat d'aquesta lluita per un canvi social més profund que és necessari recuperar per no buidar de contingut la igualtat.

Bibliografia

- ADINOLFI, G. "Sobre *subculturas* femeninas". *Mientras Tanto*, n. 2, 1980. Pàg. 23-26.
- AGRA, M.X. "Algunas cuestiones relevantes en torno a la teoría de la justicia de J. Rawls". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, n. 31, 1994. Pàg. 145.
- ALCAIDE, C. *Mujeres en el franquismo. Exiliadas, nacionalistas y opositoras*. Barcelona: Ediciones Flor de Viento, 1996.
- AMORÓS, C. *Diez palabras clave sobre mujer*. Estella: Editorial Verbo Divino, 1995.
- AUBET, M.J. i CALVET, M.D. "Divorcio ¿para qué?" *Mientras Tanto*, n. 5, 1980. Pàg. 25-35.
- BALLESTERO, M.V. "Acciones positivas. Punto y aparte". *Doxa*, n. 19, 1996. Pàg. 91-109.
- BARRÈRE UNZUETA, M.A. *Discriminación, derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*. Madrid: Cuadernos Cívitas, 1997.
- BARRÈRE UNZUETA, M.A. "Feminismo y ciencia jurídica: incursiones feministas en el método jurídico", a ECHEVARRÍA, J. i DE LORENZO, J. (coord) *Calculemos... Matemáticas y libertad (Homenaje a Miguel Sánchez-Mazas)*. Madrid: Trotta/Publicaciones UPV, 1996.

- BARTLETT, K. "Craking Foundations as Feminist Method". *Journal of Gender, Social Policy and the Law*, vol. 8, 2000. Pàg. 45-46.
- BELTRAN, E. "Las dificultades de la igualdad y la teoría jurídica contemporánea", a ORTEGA, M., SÁNCHEZ, C. i VALIENTE, C. (ed.) *Género y ciudadanía*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 1999.
- BENHABID, S. *Situating the Self. Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge: Polity Press, 1992.
- BENHABID, S. "El otro generalizado y el otro concreto: la controversia Kohberg-Gilligan y la teoría feminista", a BENHABID, S. i CORNELLA, *Teoría feminista y teoría crítica*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1990.
- BENHABID, S. i CORNELLA, D. *Teoría feminista y teoría crítica*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1990.
- BODELÓN, E.: "Género y derecho", a AÑÓN, M.J., BERGALLI, R., CALVO, M., CASANOVAS, P. (ed.) *Derecho y Sociedad*. València: Tirant lo Blanch, 1998.
- BODELÓN, E. "La igualdad y el movimiento de mujeres: propuestas y metodología para el estudio del género". *Working Papers*, n. 148. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 1998.
- BODELÓN, E. "La soberanía popular y el sujeto femenino: los límites del concepto de soberanía desde una crítica feminista", a BERGALLI, R. *Soberanía: un principio que se derrumba*. Barcelona: Paidós, 1996.
- BODELÓN, E. i QUEROL, E. "La violència familiar a Catalunya: polítiques públiques i accions ciutadanes contra la violència a les dones", a FLAQUER, L. *Informe sobre la situació de la família a Catalunya, un intent de diagnòstic*. Barcelona: Departament de Benestar social, Generalitat de Catalunya, 2001.
- BORREGUERO, C. *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*. Madrid: Tecnos, 1986.
- CAMPARI, M.G. "La misura maschile della parità". *Democrazia e diritto*, n. 2, 1993. Pàg. 269-277.
- CARRERAS, M. *Aproximación a la jurisprudencia feminista*. Madrid: Ayuntamiento de Alcalá de Henares, 1995.
- CIGARINI, L. *La política del deseo*. Barcelona: Icaria, 1995.
- COBO, R. *Fundamentos del patriarcado moderno. Jean Jacques Rousseau*. Madrid: Cátedra, Colección Feminismos, 1995.
- COORDINADORA D'ORGANITZACIONS FEMINISTES DE L'ESTAT ESPANYOL (1898): *Contra la violencia machista*.
- DE LUCAS, J. "La desigualdad y las políticas de discriminación inversa". *Página Abierta*, n. 58, 1996. Pàg. 10-13.
- DE VILLOTA, P. (de) *Las mujeres y la ciudadanía en el umbral del siglo XXI*. Madrid: Editorial Complutense, 1998.
- DEL RÍO, T., "La discriminación positiva", a *Mujer, Derecho y Sociedad*. Sevilla: Fundación el Monte, 1996. Pàg. 321-339.
- DIOTIMA. *Il pensiero della differenza sessuale*. Milà: La Tartuga, 1987.

- DURÁN Y LAGUNA, P. "Una aproximación comparada a las acciones positivas. El caso de Italia, Noruega y Argentina". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 34, 2000. Pàg. 279-298.
- FERRAJOLI, L. "La differenza sessuale e le garanzie dell'uguaglianza". *Democrazia e Diritto*, n. 2, 1993. Pàg. 49-73.
- FINLEY, L.M. "Transcending Equality Theory: a Way Out of the Maternity and the Workplace Debate". *Columbia Law Review*, 1986, 6, 1986. Pàg. 1118-1182.
- FRASER, N. "¿Qué tiene de crítica la teoría crítica? ¿Habermas y la cuestión del género?", a GARCÍA AMADO, J.A. "¿Tienen sexo las normas? Temas y problemas de la teoría feminista del derecho". *Anuario de Filosofía del Derecho*, IX, 1992. Pàg. 13-42.
- GARCÍA AMADO, J.A. *Igualdad y discriminación*, ponència presentada al congrés internacional La Personal y el Derecho en el Fin de Siglo, Santa Fe, Argentina, 1996.
www.geocities.com/collegepark/unio/3939.
- GIL RUIZ, J.M. *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*. Granada: Universidad de Granada, 1996.
- GIMÉNEZ, P. "Algunas cuestiones en torno al tema 'mujer y derecho'", a BERGALLI, R. (ed.) *Contradicciones entre derecho y control social*. Barcelona: M. J. Bosch/Goethe Institut, 1998.
- GRAU, E. "De la emancipación a la liberación y la valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español. 1965-1990", a DUBY, G. i PERROT, M. *Historia de las mujeres*. Madrid: Taurus, 1993.
- HABERMAS, J. *Facticidad y validez*. Madrid: Editorial Trotta, 1998.
- HABERMAS, J. *Conciencia Moral y acción comunicativa*. Barcelona: Península, 1991.
- IRIGARAY, L. *Ese sexo que no es uno*. Madrid: Saltés, 1982.
- JÓNASDÓTTIR, G.A. *El poder del amor*. Madrid: Cátedra, Colección Feminismos, 1993.
- KOHLBERG, L. *Essays on Moral Development*. San Francisco: Harper and Row, 1984.
- LLIBRERIA DE DONES DE MILÀ *No creas tener derechos*. Madrid: Horas y Horas, 1991.
- LÓPEZ DE LA VIEJA DE LA TORRE, T. "Tolerancia y cuotas de representación femenina". *Derechos y Libertades*, n. 5, 1995. Pàg. 253-263.
- MACKINNON, C. *Hacia una teoría feminista del Estado*. Madrid: Cátedra, Colección Feminismos, 1989.
- MEEHAN, J. *Feminist Read Habermas. Gendering the Subject of Discourse*. Nova York: Routledge, 1995.
- MESTRE, R. "Derecho y género. A propósito de El feminisme com a crítica de Neus Campillo". *Anuario de Filosofía del Derecho*, 1998. Pàg. 337-347.
- MINOW, M. *Making All the Difference*. Cornell University Press, Ithaca, 1990. Pàg. 50-78.
- MINOW, M. "Rights of One's Own". *Harvard Law Review* 98, 5, 1985. Pàg. 1084-1099.
- MOLINA, C. *Dialéctica feminista de la ilustración*. Madrid: Anthropos, 1995.
- MOUFFE, C. *El retorno de lo político*. Barcelona: Paidós, 1999.
- OKIN, S. *Justice, Gender and the Family*. Nova York: Basic Books, 1989.
- ORTEGA, M., SÁNCHEZ, C. i VALIENTE, C. (de) *Género y ciudadanía*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 1999.

- PATERMAN, C. *El contrato sexual*. Madrid: Anthropos, 1995.
- PICONTÓ-NOVALES, T. "Family Law and Family Policy in Spain", a KURCZEWSKI, J. i MACLEAN, M. *Family Law and Family Policy in New Europe*. Oñati: Oñati International Series in Law and Society- Dartmouth, 1997.
- PINEDA, E. "¿El mito de la feminidad cabalga de nuevo?" *El viejo topo*, núm. extr. 10, 1980. Pàg. 19.
- RUBIO, A. *Feminismo y ciudadanía*. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer, 1997.
- RUBIO, A. "Rousseau: El binomio poder-sexo". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, n. 31, 1994. Pàg. 147-167.
- RUIZ MIGUEL, A. "La igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional". *Doxa*, n. 19, 1990. Pàg. 79-82.
- TAUB, N. i WILLIAMS, W. "Will Equality Require More Than Assimilation, Accommodation, or Separation from the Existing Social Structure?", a SMITH, P. *Feminist Jurisprudence*. Nova York: Oxford University Press, 1993.
- VALCÁRCEL, A. "El sentido de la libertad". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 34, 2000. Pàg. 399.
- VALCÁRCEL, A. "El derecho al mal". *El Viejo Topo*, n. extra 10, 1980.
- VALIENTE, C. "El feminismo institucional en España: El Instituto de la Mujer 1983-1994". *Revista Internacional de Sociología*, 13, 1996. Pàg. 163-204.